

Om jødisk immateriell kulturarv – overordnet

av Sidsel Levin 5.juni 2014

Veldig ofte når det offentlige stiller spørsmål og lager «overskrifter» som dere har gjort for dagens konferanse, har jeg problemer med å forstå spørsmålene dere stiller og hva dere egentlig mener. Mange ord og begreper blir akkurat det, - ord. JMO har arbeidet med og skrevet om kulturarv nå i mange år og bruker alle krefter og ressurser på å samle, ivareta, løfte frem og formidle jødisk kultur og historie på alle måter og i hele sin bredde – sette det inn i norsk og internasjonal sammenheng, også for å øke kunnskap og innsikt både for jøder og hele storsamfunnet. Menighetene arbeider for å danne rammen om utviklingen av et jødisk liv der tro og tradisjon, kunnskap og identitet står sterkt.

Men når jeg ser på papirene fra dere synes jeg det er en del håpløse spørsmål og denne gangen var det ett som fikk meg spesielt opprørt, er : *hva er i ferd med å dø ut, er det uttrykk man mangler oversikt over, hva mangler?*

Og da har jeg lyst å rope: 6 millioner mangler – 6 millioner mennesker som i Europa var bunnen i hele det kulturbildet jeg beskriver. Holocaust utslettet ikke bare menneskene, men en hel sivilisasjon og en enorm kultur.

Et slikt spørsmål kan ikke stilles til oss på denne måten. Selv om vi er fem minoriteter som kommer innunder paraplyen Nasjonale Minoriteter, så må det likevel være mulig å kunne differensiere spørsmålene, bruke kunnskap slik at det ikke blir så byråkratisk uforstandig at dere spør om hva som mangler når vi snakker om jødisk kulturarv!

Saken er jo at helheten og den rike bunnen i vår kulturarv mangler fordi menneskene mangler. Fordi alt ble utslettet. Vi kan jo bare forestille oss hva som kunne vært, ikke bare i Europa i det store bildet, men hvordan hadde academia og kulturlivet sett ut i lille Norge om alle hadde fått leve.

Kulturbærerene hadde vært mange, men den kunstneriske, intellektuelle og godt utdannede 2. generasjon, som alle hadde gått i norsk skole og var på full fart inn i det norske samfunnet, ble i hovedsak revet bort.

Et jødisk museum hadde kunnet velge og vrake i den mengden av menneskelige ressurser vi mangler. JMO arrangerer ca 15- 20 kulturarrangementer i året. Hver gang jeg skal lage noe med jiddish, som vi er opptatt og kommer til å satse mer

på, eller teater eller europeisk jødisk historie osv, må jeg stort sett ty til våre naboland eller enda lenger for å hente kompetanse.

Det ligger en historisk jødisk kulturarv- i Europa, en arv og bakgrunn de tidlige jødiske innvandrerne fra Øst.Europa bragte med til Norge, og fortsatte å ivareta store deler av frem til krigen.

Dette er det samtlige jødiske kulturinstitusjoner i hele Europa arbeider med, vi kan aldri gjenskape den kulturrikdommen fra før Shoah, men vi plukker opp bit for bit, bevarer, revitaliserer og formidler.

Det første som kommer er at det er vanskelig å skille immateriell kulturarv fra materiell kulturarv, når det gjelder jødisk kultur og historie. Hva er det ene og hva er det andre. Tradisjoner, liturgi, musikk, litteratur, språk, liturgi, mat og funksjonen og behovet av institusjoner og praktisk virksomhet, er så nær forbundet og så sammenflettet i jødisk liv til høytid og hverdag, fra morgen til kveld, fra fødsel til død, at det ville bli meningsløst. Jødedommen er en måte å leve på, er det sagt. Det er også sagt at overholdelse av Shabbat er det som har holdt jødedommen levende. Shabbat er identitet. Og tilhørighet.

Overholdelse av Shabbat inneholder konkrete ting som mat, bønnebok, vin, duk over flettebrødet, man samles i et jødisk hjem som er en av de viktigste institusjonene i jødisk tilværelse. Men utøvelsen av disse tusenårige tradisjonene, kunnskapen om tradisjonen og tanken om shabbat, den åndelige dimensjon - er også helt sentral i jødisk kultur. Så hva er her materiell og immateriell kulturarv? Og hvem andre enn vi skal kunne bære dette videre?

Bokens folk er jødene kalt, alt står skrevet og boken/ bøkene er av de viktigste eiendelene for en jøde eller jødiske samfunn. Boken er materiell, men levende tanken om boken, om skriftene, de hellige skriftene, hva med den? De fem Mosebøkene, tusenvis av år gamle og inneholder historie, leveregler, utførelse av tradisjoner og forholdet til Gud og mennesker. I tillegg kommer fortolkninger, moderniseringer, diskusjonene gjennom århundrene, som er med på å styre dagliglivet. *Es stheit*, sa min mors bestefar når hun spurte: hvorfor gjør vi sånn og sånn? Det står skrevet, det er loven, men loven skal leves i hverdagspraksis og den praktiske og muntlige overlevering av ordet, tonen, tradisjonen, fortellerkulturen, historien som skal gå fra generasjon til generasjon, går i hverandre og er en arv som gjør at jødedommen og jødisk liv har overlevet. Hva er da materiell og hva er immateriell kulturarv?

I 2010 skrev vi følgende i samme sammenheng som dette:

Med hensyn til immateriell kulturarv, er den jødiske minoriteten svært spesiell. Den jødiske historie handler om et folk med stadige oppbrudd og ny bosetting som del av livet. Det har preget jødiske generasjoner gjennom århundrene. Den levende kulturarven hviler derfor i stor grad på nettopp den muntlige overlevering av historien, tradisjonene, eventyrene og sangen.

- Du kan ikke bære med et piano, nei så blir musikkuttrykket preget av bærbare instrumenters muligheter og toneverden.
- Alltid ta med bøker, men du kan ikke ta med alle, nei så blir kunnskapen og forståelsen desto viktigere å bringe med og bringe videre.
- Du må forlate slektningene begravet på gravplassene, så blir hukommelsen og fortellingene dine historiebøker.
- Den svarte og selvironiske humor som utviklet seg underveis i den jødiske sjel, er en del av overlevelsekraften og er nedarvet i ryggmargen. Det er der det evige spillet mellom sorg og glede, vemod og kjærlighet stammer fra og som kommer frem i alle jødiske kulturuttrykk.
- Og der ligger koder jøder gjenkjenner; En tone, en grimase, et jiddish ord – så er vi der. Musikalske uttrykk, eller jødisk sangkultur, enten det er Ladino eller Jiddish som utvikler seg mellom menneskene, er en immateriell størrelse.
- At den forhenværende synagogen som JMO er etablert i er et fysisk kulturminne, er klart, men betydningen av synagogen og historien om det rike jødiske livet som var der før og det som rammet etterpå, kan man skille den fra bygget?

Jødisk liv er avhengig av faste institusjoner, som lære- og studiesteder, gravplasser, rituelle bad, forsamlingshus/synagoger med bøker og Toraruller der alle uttrykkene rundt jødisk liv kan finne sted, osv. det krever stor organisering av fellesskapet, noe denne minoriteten har lang trening i, derfor sto det igjen både fysiske gjenstander og bygninger som representerte blomstrende kultursamfunn etter dem alle steder de forlot. I de store rike europeiske jødiske samfunnene hadde de uanede mengder vidunderlig vakkert Når man nå over hele Europa arbeider med restaurering og revitalisering av disse restene av kulturminner etter jødisk liv, er det materiell eller immateriell kulturarv.

Jødisk kultur og Europa

Det er et paradoks, at jøder som har iboende en så sterk trang til stedfasthet, til å slå rot, til å gro, i fred, har vært på vandring i 2000 år i Europa.

All denne vandringen har formet utviklingen av jødernes intellektuelle og kulturelle forståelse og utvikling av uttrykk. I hvert eneste europeisk land uansett hvor liten jødisk befolkning, er det jødiske bidraget innenfor kunst, litteratur, filosofi, vitenskap og økonomi, helt tydelig. Jeg skal ikke ramse opp navn, men listen er lang og går langt tilbake, over europeiske jøder som har hatt gjennomgripende betydning for Europas utvikling.

Samtidig som Europa har vært en fruktbar grobunn for jødisk kultur, kan man, hevde som den tsjekkiske forfatteren Milan Kundera gjør i sitt essay: *The Stolen West or The Tragedy of Central Europe* -, at jødene har vært Europas lim, en sammenholdende kraft. Jeg siterer, oversatt fra svensk: Ingen del av verden har vært så sterkt preget av det jødiske geni som Europa. Både fremmede og hjemme overalt og hevet over nasjonskonfliktene, har jødene vært det viktigste kosmopolitiske og integrerende element i Sentral-Europa på 1900-tallet, dets intellektuelle sement, en fortetning av dets ånd og skaper av dets spirituelle enhet.»

Sånt kan man skrive i svenske aviser, her hjemme er vi «velsignet» med Hylland Eriksen og Mads Gilbert.

Så vi har altså litt kulturarv å ta vare på også i Norge:

Den største jødiske innvandringen til Norge fra 1880-tallet og framover, kom også hit til landet med smertefull erfaring som minoritet i annet land. De forlot økonomisk nød og forfølgelse til fordel for et land der liberale tradisjoner og demokrati sto relativt sterkt. De identifiserte seg raskt med sitt nye land, men ønsket samtidig å opprettholde sine tradisjoner og sin jødiske identitet. De gjorde det ved å bygge institusjoner i form av menigheter, organisasjoner og styrke kulturelt og sosialt liv. Disse institusjonene fikk til å begynne med ikke stort uttrykk i form av *bygninger*, men snarere i form av *identitet* og *tilhørighet*. Dette er fortsatt verdier som står sterkt blant jødene i Norge, skjønt møteplasser i form av synagoge, samfunnshus, begravellesinstitusjoner og aldersbolig

fremstår i dag som fysisk ramme rundt jødisk samfunnsliv . Men norsk-jødisk liv er også svært sårbart fordi minoriteten er så liten og norske jøders erfaringer som minoritet i Norge (både historisk og samtidig) er meget egenartet. Økt bevissthet om hvordan det er å leve som jøde i Norge i det norske storsamfunnet er derfor kanskje det viktigste vern minoriteten kan få.

Da var det et utall store læresteder og kultursentre i Europa, berømte teaterscener, symfoni orkestere, universiteter, tusenvis av synagoger, kulturhus, samlinger. Vilnius en jødisk intellektuell høyborg, ble kalt Litauens Jerusalem, der var det to jødiske symfoniorkestre.

La meg da si litt til slutt om Norge og Jødisk Museum i Oslo.

De første jødiske innvandrerne kom nettopp fra sentral-Europas borgerlige kultur- samfunn. I innvandringen fra øst, kom også mange fra større byer, Vilnius bl a. men de fleste av våre forfedre kom fra stetter og mindre byer, der landsbyen var rammen om deres enkle jødiske liv. Samtidig bar de med seg tusen år gammel kunnskap og tradisjoner og en jiddish kultur og et levende språk. De kunne skrive og lese jiddish med hebraiske bokstaver og de kunne lese hebraisk som det religiøse liturgiske språket i bønneboken. De kjente legendene, eventyrene, sangkulturen og det hadde de med seg hit. Som jeg sa i kommunaldepartementet i forrige uke, før krigen var det et yrende jødisk liv i området der museet ligger, med foreningsvirksomhet, flere teatergrupper, lesesirkler, og så mye foregikk på jiddish. Etter krigen foregikk alt på norsk.

Men felles for både museene, festivalene og menighetene , er jo nettopp det utrettelige arbeid vi gjør hver for oss og med litt forskjellig vinkel:

- for menighetene, med å opprettholde og fornye et jødisk liv,
- festivalene, for å vise og bringe ut så mange levende uttrykk i jødisk kultur
- for museene, min institusjons hovedformål: å samle og bevare, revitalisere, forske og dokumentere og ikke minst formidle hele bredden i den omfattende kulturarven ut til storsamfunnet.

Innspill rundt majoritet og minoritet:

Majoritet og minoritet ser helt forskjellig på historien og måter å tenke og formidle på. Majoriteten vet ikke hva som betyr mest for minoriteten og derfor heller ikke hva som er viktig å formidle eller på hvilken måte. Dessuten er ikke kunnskapen der. Derfor blir det litt for lett å ty til Holocaust og nærmest bli fiksert i den retningen. Mens den levende jødiske historien, de mange temaer fra innvandring og integrering, fra liv og tradisjon blir viktig for oss og slik kunne formidle hendelsene og historien fra et jødisk perspektiv.